

Davor BEŠVIR

Hrvatski restauratorski zavod Zagreb

Restauratorski centar Ludbreg

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA CRKVE SV. KRIŽA U KRIŽOVLJANU

POVIJESNA ISTRAŽIVANJA

Naselje Križovljan je dio niza sela u zapadnom dijelu Iudbreške Podravine sjeverno od ceste Varaždin-Koprivnica. Crkva je smještena na srednjovjekovnom gradištu koje se nalazi na maloj zaravni koju je do prije nekog vremena okruživao cinktor čiji gabariti su još uvijek jasno vidljivi. Sa svih strana crkve je obrađeno polje tako da je za očekivati da je cijeli površinski stratum uništen oranjem. Unutar cinktora nalazilo se groblje koje je bilo u funkciji do prve četvrtine 20. stoljeća. Najviše grobova je pronađeno s južne strane crkve. Osim nekoliko starijih grobova nađenih i istraženih tokom 2003. i 2004. godine, uslijed građevinskih radova na vatrogasnom domu nađena je velika količina dislociranih i slomljenih kostiju kao i improvizirana grobnica napravljena prije nekoliko godina neposredno uz južni zid. Ispod ove recentne grobnice otkrivena je još jedna kasnosrednjovjekovna zajednička grobnica sa šest skeleta nabacanih jedan preko drugog. Plemićki posjed Križovljan (Crisowlan) se spominje u XIII. stoljeću isto kao i cesta koja je vodila iz Ludbrega do Križovljana 1382. godine. Župna crkva podignuta na tom posjedu spominje se u prvom popisu župa Zagrebačke biskupije 1334. godine, a pripadao joj je i manji posjed. Župnik iz Križovljana spominje se u popisu župnika arhidakonata Komarnice iz 1501. godine. Crkva sv. Križa je bila sjedište župe sve do 1522. kada se župa seli u Martijanec. Posjed je bio jedan od većih u ovom kraju, a prestao se navoditi kada su ga opustošili Turci. Spominje se i obrambeni objekt koji je bio do temelja razrušen, a koji je to objekt i gdje se nalazio nemoguće je za sada utvrditi. Posjed je ponovo naseljen tek krajem XVII. stoljeća.

ISTRAŽIVANJA PROVEDENA U VRIJEME DRENAŽNOG ISKOPA
TEMELJA CRKVE OD 05. 11. DO 10. 11. 2004. GODINE

U listopadu 2004. godine tvrtka Euro-line počela je izvoditi drenažni iskop oko crkve sv. Križa u Križovljanu, a pod nadzorom Hrvatskog restauratorskog zavoda iz Zagreba i voditeljice radova Blande Matice, dok je arheološki nadzor i istraživanja proveo autor ovog članka.

Prilikom otkopavanja temelja postale su vidljive strukture gradnje koje upućuju na nekoliko faza gradnje crkve, a jasno se mogu vizualno odvojiti i potvrditi upotrebom različitog materijala, veziva i kvalitetom kamena koja varira od grubog lomljenca većih ili manjih dimenzija preko grubo klesanih kamenih blokova do fino klesanih kamenih blokova odnosno ploča debljine 14 cm koje služe kao oplata jezgre зида. Mogu se utvrditi tri osnovne faze gradnje crkve:

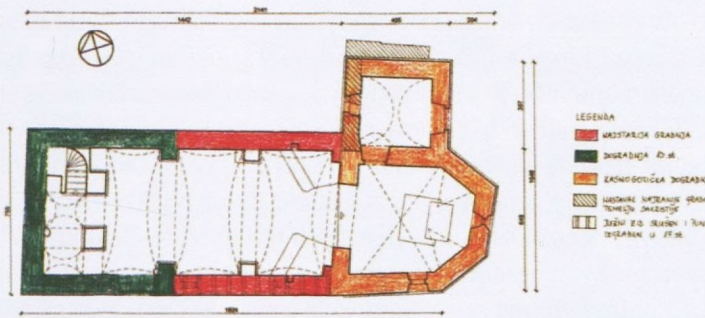
1. Najranija struktura temelja sjevernog zida lađe.
2. Ciglom zidani dijelovi gdje nedostaju kamene ploče, sjeverni zid.
3. Najranija struktura temelja sakristije koji po strukturi odgovara temelju sjevernog zida lađe.
4. Spoj temelja južnog zida lađe i svetišta.
5. Dio temelja zapadnog pročelnog zida crkve.
6. Kut spajanja temelja sakristije i svetišta, sjeveroistok
7. Temelj ističnog zida svetišta.

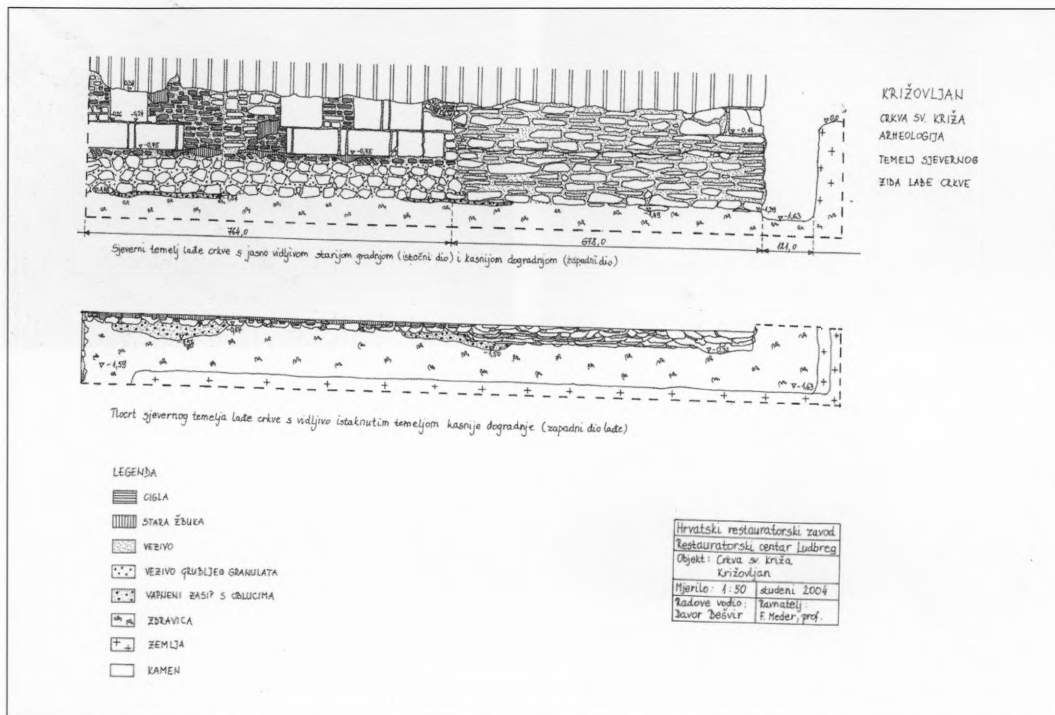

8. Kost i kasnosrednjovjekovni artefakti iz zajedničke grobnice.
 9. Jedna od šest pronađenih lubanja iz grobnice.
 10. Kasnosrednjovjekovna keramika, klinovi, staklo, karika i žica iz zajedničke grobnice uz temelj južnog zida lađe.

KRIŽOVLJAN, CRKVA SV. KRIŽA

Prikaz različitih faza gradnje
 M 1:100

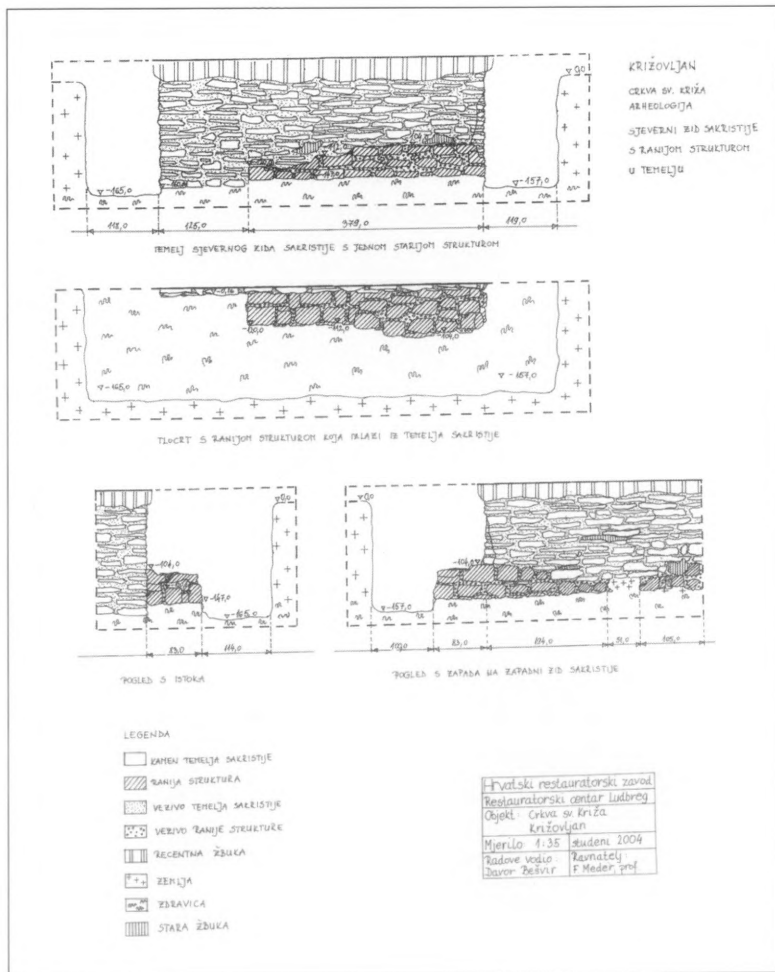

11. Temelj sjevernog zida lađe, tlocrt i profil

Prva faza gradnje može se razlučiti u relativno pravilnom temelju sjevernog i južnog zida lađe od rešetke spoja lađe i svetišta na istoku do nešto više od polovice dužine lađe crkve prema zapadu. Najniži dio temelja građen je od tri niza grubo lomljenih kamenih blokova u bijelo-sivom vezivu krupnog agregata, slijedi red cigle u vezivu srednjeg agregata, a na ciglu se nastavljaju fino klesani kameni blokovi, odnosno kamene ploče kao oplata zida debljine 14 cm dok je jezgra zida ispunjena lomljenom ciglom crijepom i lomljenim kamenom u bijelo-sivom vezivu krupnog agregata. To je vrlo dobro vidljivo na zapadnom završetku ovakve gradnje gdje je jedan blok polomljen i vidi se jezgra zida.

Mjesta gdje nedostaju blokovi obzidana su ciglom, no nemoguće je utvrditi da li cigla služi kao oplata jezgre zida od lomljene cigle crijepa i kamena ili je ciglom zidano u cijeloj širini zida. Potrebno je izvršiti dodatna sondiranja s unutarnje i vanjske strane zida lađe crkve kako bi se utvrdilo pravo stanje i struktura gradnje. Ovakva struktura gradnje blokovima i ciglom nastavlja se kroz cijelu visinu sjevernog zida lađe crkve. Najniža struktura temelja sjevernog zida lađe s tri niza lomljenih kamenih blokova nastavlja se i u najniži nivo temelja zapadnog zida sakristije u dužini od 105 cm, prekida se u dužini od 51cm, a potom je opet jasno vidljiva ispod temelja u dužini od 194 cm i prati liniju temelja tog zida, dok na sjeverozapadnom uglu ova struktura izlazi iz linije sjevernog zida sakristije u širini od 83 cm pri SZ uglu, a pruža se u smjeru zapad-istok uz temelj sjevernog zida sakristije u dužini 380 cm, s time da se pri istočnom kraju njezina širina smanjuje na 55 cm, dok visina varira od 27cm na istoku do 43 cm na zapadu.

12. Temelj sjevernog i zapadnog zida sakristije, tlocrt i profil

Istu situaciju s tri niza lomljenog kamena u vezivu grubog agregata, redom cigle i pravilno klesanim blokovima imamo i na temelju južnog zida od spoja svetišta i lađe crkve na istoku do nešto više od polovice zida lađe prema zapadu, a na oba kraja jasno je vidljiv prekid ovako građenog temelja i nastavak drugačije gradnje kao i na sjevernom zidu. Razlika u odnosu na sjeverni zid je u tome što su na južnom temelju dva niza pravilnih blokova, a iznad je drugačija gradnja slična gradnji na zapadnom pročelju i zidu svetišta pa je moguće pretpostaviti da je ovaj zid bio srušen do temelja i nanovo izgrađen, (podaci govore o rušenju zida u 17. st.), s nekoliko umetnutih spolija, većih klesanih blokova u zid oko prozora.

Pretpostavka je da ti temelji pripadaju najranijoj fazi gradnje, a ostatak su neke manje građevine, gotovo četvrtastog tlocrta vjerojatno ranosrednjovjekovne, a s obzirom na mnoštvo rimskih spolija i tip gradnje blokovima i jezgrom zida od lomljenca nije isključeno da je taj temelj ostatak kasnoantičke gradnje (?), no za sigurne tvrdnje potrebno je provesti dodatna sondiranja ispod poda crkve kako bi se utvrdio stvarni tlocrt zida i jesu li sjeverni i južni zid bili spojeni zidom s istoka i

zapada, čime bi se moglo potvrditi postojanje ranije građevine drugačije strukture gradnje od ostatka crkve. Isto tako bilo bi potrebno istražiti temelj ispod poda sakristije kako bi bila jasna funkcija najnižeg nivoa temelja koji izlazi van ispod sjevernog temelja sakristije u dužini 380 cm i širini od 55cm do 83cm, a daje naslutiti postojanje ranije prostorije iz istog razdoblja iz kojeg je najraniji temelj lađe crkve, a nešto je drugačijih dimenzija od današnje sakristije.

Materijalni dokazi pronađeni u iskopu oko sjevernog i zapadnog temelja sakristije i temelja sjevernog zida lađe kao što je mnoštvo metalnih klinova, fragmenata srednjovjekovne keramike, metalnih karičica, stakla, nekoliko rimskih tubula, fragment rimske keramike i srebrni novčić pronađen u uglu zapadnog zida sakristije i sjevernog zida lađe crkve te pomiješanost slojeva ne daje nam dovoljno informacija za potpunu rekonstrukciju, ali nam daju smjernice u kojem bi pravcu trebala ići dodatna istraživanja.

Druga faza gradnje: Ovu fazu gradnje karakteriziraju strukture temelja i zida zapadnog pročelnog zida koji se prema portalu datira u romanički period, čime bi ova crkva bila najstarija crkva ludbreškog kraja, i dijelovi temelja sjevernog i južnog zida lađe do nešto manje od polovice dužine lađe crkve prema istoku. Temelj je građen lomljenim, loše obrađenim blokovima raznih veličina u debelim slojevima žuto-bijelog veziva grubljeg agregata s izraženim proširenjem u temelju koji izlazi 20 cm van linije zida lađe, nešto je širi i grublje građen u SZ uglu, a pravilniji prema istoku temelja sjevernog i južnog zida dok na temelju zapadnog zida nema takvog proširenja temelja. U temeljima, zidu i iskopu zapadnog dijela lađe i pročelnom zidu nema rimskih spolija i pronađeno je nešto srednjovjekovne keramike i dvije metalne srednjovjekovne pređice.

Opisani tip gradnje temelja i zida te pronalazak samo srednjovjekovnog materijala daje nam naslutiti da je ovo gradnja 13. st. koja se nadovezala na već raniju djelomično porušenu ranosrednjovjekovnu (kasnoantičku?) građevinu čijim se produženjem prema zapadu dobio brod koji je vjerojatno bio ravno zaključen i na osnovi toga se crkvu u literaturi svrstava u grupu križarskih crkava.

Treća faza gradnje: Ova se faza gradnje može pratiti u temeljima zidova svetišta i sakristije koji su drugačiji u strukturi gradnje, bijelo-žutom vezivu i blokovima lomljenog, loše obrađenog kamena raznih veličina. Prema podacima iz literature poligonalno svetište i sakristija dograđeni su oko 1519. godine (kasnogotička faza), a datacija je ustanovljena na osnovu rozete na kamenoj konzoli starog svoda. U iskopu oko svetišta i sakristije pronađeno je nešto kasnosrednjovjekovne keramike i recentniji ukopi, dok su uz stariji temelj zapadnog zida sakristije pronađena dva tubula i fragment rimske keramike.

Ovaj je tip gradnje puno sličniji gradnji druge faze, tj. zapadnom pročelnom zidu i zapadnom dijelu zidova lađe nego istočnom dijelu zidova lađe građenim od pravilnih blokova koji se mogu vidjeti na sjevernom zidu lađe. Južni je zid lađe prema izvorima iz literature bio porušen u 17. st. i odmah nanovo zazidan te ga možemo navesti kao četvrtu fazu gradnje. Ostaci ranije gradnje prve faze vidljivi su u strukturi temelja južnog zida od tri niza grubo lomljenog kamena u sivo-bijelom vezivu krupnog agregata, redu cigle i dva reda fino klesanih blokova odnosno ploča koje služe kao oplata jezgri zida od lomljenca kao i u temelju sjevernog zida lađe s razlikom da fino klesanih blokova nema iznad današnje razine terena, pa se može pretpostaviti da je zid bio porušen do te visine, a zazidan je novi koji strukturom gradnje i materijalu ne odgovara temelju. U crkvu su tada vodila dvojna vrata (zapadna i južna) koja su vjerojatno imala drvene trijemove, no pri iskopu temelja nije bilo moguće dokazati njihovo postojanje.

Nalazi grobova uz južni temelj lađe i jugoistočni temelj sakristije

Uz jugozapadni ugao temelja lađe pronađena je polukružna struktura od dva reda nepravilnih kamenih ploča, no nije moguće reći koja je bila funkcija. Uz zapadni dio temelja južnog zida lađe pronađeno je mnogo kostiju, a istražena su tri djelomično sačuvana groba, uz koje nisu nađeni nikakvi materijalni nalazi. Zanimljiv je grob 3 jer se podvlači pod temelj što upućuje na postojanje ranijeg groblja koje je bilo uništeno kasnijim ukopima, a dokaz za ovu tvrdnju je još jedan grob koji se podvlači pod temelj južnog zida lađe 1.5 m zapadno od spoja lađe i svetišta, tj. zapadno od masivne kamene konstrukcije zidane od lošeg i grubog lomljenca s dosta komada cigle i veziva krupnog granulata. Ova struktura podsjeća na temelj kontrafora no na zidu nema nikakvih ostataka kontrafora. U sloju iznad pronađena je zajednička grobnica od najmanje šest skeleta u drvenom sarkofagu. Bili su vidljivi ostaci trulog gotovo pougljenjenog drveta uz temelj te mnogo metalnih klinova kojima je sarkofag bio zabijen, te nešto kasnosrednjovjekovne keramike, fragmenti stakla i jedna srebrna žica.

Nalazi upućuju na kasniji ukop u zajedničku grobnicu. Skeleti su bili pomiješani i poslagani jedan preko drugog, a pronađeni su vjerojatno prilikom pregradnje i dogradnje crkve, moguće u 17. st. prilikom rušenja i ponovnog zidanja južnog zida lađe. Još nekoliko recentnijih ukopa nađeno je uz jugoistočni dio svetišta.

Literatura:

1. J. Adamček "Ludbreg i njegova okolica u doba feudalizma", Ludbreg, 1984.
2. Grupa autora "Ludbreg-ludbreška podravina", Zagreb, 1997.
3. J. Stošić "Srednjovjekovna umjetnička svjedočanstva u zagrebačkoj biskupiji" katalog "Sveti trag", Zagreb 1994.
4. B. Vikić Belančić "Antičko naslijeđe ludbreškog kraja", Radovi zavoda za znanstveni rad Varaždin, HAZU 10/11 1998.
5. Spomenici župe Martijanec
6. M. Winter "Po dragom kraju-Ludbreg i okolica" Kaj 3-4, Zagreb, 1970.

SUMMARY

Davor Bešvir

The Croatian Institute of Art Restoration

Restoration Centre Ludbreg

ARCHEOLOGIC RESEARCH ON THE CHURCH OF THE HOLY CROSS IN KRIŽOVLJAN

The archeologic research done at the occasion of draining excavations at the foundations of the church of the Holy Cross in Križovljan in November, 2004, show the complexity of the whole site and the church itself, which was being built through several historic periods with many alterations and pulling down.

According to the found artefacts, type of construction of the wall foundations and the pattern of graves, we can establish three basic, clearly visible construction phases. In order to make final conclusions, it will be necessary to make additional research and probing in the area around the church and its interior.